

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 6.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2018

Készült a *Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport*
keretében
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

A borítón a *Helikoni kedvtöltés* (1819) belső címképe

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Egy dunántúli cseresznyefához

A hatodik *Doromb*

„melyben nekünk a vidékünk / új Hélikon lesz”
(Csokonai Vitéz Mihály)

Aligha gondoltuk volna, amikor 2012-ben, egy OTKA-pályázat keretében megalapítottuk a Reciti Kiadó új sorozatát, a *Doromb* című közköltészeti „évkönyvet”, hogy nemcsak rendszeres megjelenését tudjuk majd biztosítani, de esetenként akár tematikus kötetek összeállítását is célul tűzhetjük ki. Hűséges szerzőinknek hála, 2018-ban ez a fordulat is bekövetkezett. Az MTA BTK ITI *Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820* Lendület-kutatócsoportjának anyagi és szellemi támogatásával most egy kicsit rendhagyó kötetet adhatunk az olvasók kezébe.

A régebbi közköltészet, akár csak a szájhagyományozó folklór, a mai értelemben nem számított tömegkultúrának. Az egyes alkotások születése, terjedése és variálódása többnyire egy jól körülhatárolható földrajzi és/vagy szellemi körön belül zajlott, s ami ezen túllépett, bizonyos értelemben már a tömegkultúra előhírnöke lett. A tömegesedéshez vezető, régiók feletti kulturális robbanás főként a populáris nyomtatványok (röplapok, ponyvafüzetek, kalendáriumok) térnyerésén figyelhető meg: Nyugat-Európában már a XVI. századtól, a Habsburg Birodalomban inkább csak a XVIII. század közepétől. Elgondolkodtató, hogy a hazánkban csak 1850 után kibontakozó tömegsajtó, majd a XX. században a rádió és a televízió, napjainkban pedig az internet milyen mértékben járult hozzá néhány, korábban kifejezetten tájjellegű kulturális elem, például dallam- vagy szövegtípus globális elterjedéséhez. Például az *Elmegyek, elmegyek...* éneklő közössége vajon hány személyből állt, mielőtt énekkönyvi példa és hivatalos ballagási dal lett belőle, nem beszélve a kezdősor Máté Péter-féle parafrázisáról?...¹

A kora újkorban viszont még kulcsfontosságú lehet egy szöveg provenienciája, azaz regionális hovatartozása, s rengeteget elárul az alkotói folyamatban vagy a mű utóéletében kirajzolódó hatásokról. Textológiai értelemben még „védettséget” is biztosított egy szövegnek, ha csak bizonyos körben használták, sőt

1 Egy másik ballagási(vá vált) dalról hasonló szempontok szerint: PAKSA Katalin, „»Elindultam szép hazámból«: Egy »felélesztett« népdal vándorútja”, in *Az Idő rostájában: Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, mts. LANDGRAF Ildikó, MIKOS Éva, I. 99–125 (Budapest: L'Harmattan, 2004).

néha egy jól sikerült, regionálisan terjedő dalt láthatóan könnyebb volt újraírni egy távolabbi vidéken, semmint pontosan felidézni a mintát. Így születhettek az ún. alternánsok, amelyek voltaképp ugyanazt a szüzsét dolgozták fel eltérő közösségek számára. Ismert példájuk a *Nékem egy szép gondolatom* (Nyugat- és Belső-Magyarország) és a *Mely nagy öröm, vigasság* (Erdély) kezdetű, korhely asszonyokat csúfoló XVIII. századi szövegcsaládok közti kapcsolat, vagy a reformkorból a *Deres a fű, édes lovam, ne egyél* és a *Száraz fűre deres harmat hulladoz* – ezeknek még a versformája is azonos, tehát a dallamuk szintén lehetett alkalmanként közös.

A lassan lezáruló XVII. századi *Régi magyar költők tára*, valamint XVIII. századi világi közköltészet kritikai kiadásának eddig elkészült négy kötete (RMKT XVIII/4, 8, 14–15) máris elgondolkodtató adattömeget szolgáltat az egyes szövegcsaládok elterjedéséről. Akadnak jellemzően székelyföldi, közép-erdélyi, felvidéki, illetve Debrecen vonzáskörzetében, a Hegyalján és a környező megyékben lejegyzett vagy kiadott művek. A mezőnyt vizsgálva valójában azok a legritkább daltípusok, amelyek több régióban is felbukkannak, de ezek lokális változatai sosem egyszerre jelennek meg, hanem fáziskéséssel, mintegy kijelölve a térképen a szövegcsalád mozgásának, divatba jövetelének útvonalát. A *Rákóczi-nóta* vagy a *Felnyitnám már bús szívemnek...* kezdetű panaszdal (az eddigi csúcstartók) történetében is kirajzolódnak effajta periódusok. Párhuzamos vizsgálatokkal ehhez felekezeti és akár szociokulturális háttérrel is felvázolhatunk. Zenetörténeti adatok jelzik például a török kiűzése után betelepített nemzetiségek dallamkincsének terjedését és „magyarosodását”, a szlovák (cseh-morva) melódiák bekerülését a magyar szokásdalok közé, akárcsak a délszláv tripódikus dalok irodalmi mintákká válását Vitkovicstól és Kazinczytól kezdve. Hasonlóan utalhatnánk az I. világháború közös, régióktól független hadseregének egységesülő katonadal-repertoárjára, amely az új stílus országos terjedését jelezte Burgenlandtól Moldváig. Ilyesmi történhetett már a XVIII–XIX. század fordulóján, a francia és török háborúk Habsburg hadseregében is, ahol gazdát cserélhettek a birodalom távoli vidékeiről érkező dallamok és szövegek.

Az iménti földrajzi felsorolásból szándékosan hagytam ki a jelen kötet tárgyát: a Dunántúl populáris irodalmának régi emlékeit. Legkevésbé sem azért, mert kevés adatunk volna róla, sőt a fájdalmasan kevéssé fennmaradt dél-alföldi vagy bácskai-bánáti forrásokhoz képest kifejezetten bőségesnek tűnik Pannónia termése. Idő- és térbeli arányait azonban szélsőséges történelmi tények formálják. A dunántúli megyék a török hódoltságot követően rendkívül eltérő fejlettségi fokon kapcsolódtak be az új birodalmi vérkeringésbe. A nyugati és Duna-melléki kereskedővárosok gyors fejlődésének háttérében nemcsak Bécs és Pozsony közelsége állt, hanem háborúktól megkímélt falvak és viszonylag termő birtokok is, továbbá ambiciózus főurak, akik a térség fejlesztésében közvetlenül érdekeltek voltak. A nemesség körében egymást erősítő mintául szolgált a Feste-

tics, Zichy, Esterházy, Batthyány, Széchenyi családok kultúraszervező, iskola- és intézményalapító tevékenysége. Az egyházi értelmiséget Győr, Pannonhalma, Szombathely, Pécs, Székesfehérvár, Veszprém, illetve protestáns részről Sopron és Pápa iskoláinak évszázados öröksége támogatta, a szellemi műhelyek mellé könyvkiadók, sőt a sajtó is odatelepült. A térségből indul útjára Faludi Ferenc és Révai Miklós irodalmi-nyelvészeti programja, akárcsak a Kisfaludy fivérek, Pálóczi Horváth Ádám, Nagy János, Kultsár István, Sándor István, majd Kis János, Berzsenyi Dániel, Pázmándi Horváth Endre, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely és Garay János, de bőven merített innen inspirációt Csokonai vagy Petőfi, sőt Liszt Ferenc is. Életművük mögött Nyugat-Magyarország iskolai és szellemi hálózatai, világi és egyházi kapcsolatrendszerei húzódnak meg. Az érem másik oldala: a török kort követően elnéptelenedett déli megyék, amelyek középkori szintre visszazuhant falvaiban csak lassan sikerült újra kedvező termést betakarítani. Járványok, majd a betelepítések okozta társadalmi feszültségek tizedelik a lakosságot, az archaikus hagyományok túlélése (pl. regölés, lucázás, busójárás, karikázó stb.) egyúttal a lemaradás, a Csipkerózsika-álmom terheit jelenti. Figyelemre méltó tehát az igyekezet, amely a Dél-Dunántúlt is szeretné bekapcsolni az országos keringésbe, s hozzájárul Pécs és környéke, a tolnai régió, illetve Csurgó, Nagykanizsa és Kaposvár korabeli fejlődéséhez. E program irodalmi elemeihez néha távoli mintákat is felhasználtak. A debreceni kollégiumi színjátás hagyományát Csurgón épp Csokonai Vitéz Mihály vígjátékai próbálták meghonosítani, s Farkas Pál tamási nótárius 1800 táján a Sárospatakon divatos rekreációs dalokhoz hasonló majális-indulókat énekeltetett diákjaival.

Hamar irodalmi toposzá válik a gyorsan épülő-szépülő Pápa városa (Nagy János) vagy a somogyi-zalai vigasságok (Csokonai, Pálóczi Horváth), a betyárok járta romantikus erdőségek és a Balaton szépsége; ezek kultuszához a Kisfaludyak és Jókai is hozzájárult. A Dunántúlt azonban nemcsak kultusz övezte, hanem a kelet-magyarországi literátorok időnként fel-felcsattanó kritikája is. A „nem eléggé magyar” vidék csúfolására szolgált a XVIII. század végétől népszerű dalocska: *Rákos-mezőn egykor, pesti vásárkor*, amelynek hőse, a tiszántúli csikós és beszélgetőtársa megállapítják, hogy a Tiszán túl még tudnak magyarul beszélni és enni, viszont „Túl a Dunán iszik magyar klázlibúl, meg-eszi a rosziprádlit cintálbúl. [...] Ebugatta módon van ez magyarul!”²

Ez a kis irodalomszociológiai vázlat segíthet abban, hogy tisztább és árnyaltabb képet alkothassunk a dunántúli térség szerepéről a populáris kultúra formálásában. A fentiek azonban csupán *adottságok*, amelyek mentén *egyedi megoldások* bontakozhatnak ki: Kultsár és Sándor egyszemélyes újságjai, Révai

2 Kritikai kiadása: *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000; a továbbiakban: RMKT XVIII/4), 117. sz.

magányos „intézménye”, Berzsenyi és Horváth falusi visszavonultsága, a felosztott szabadkőművesek nosztalgikus találkozásai a keszthelyi Helikon-ünnepeken, az alsósági plébánosként évtizedeken át szótárat író, akadémikussá választott Kresznerics Ferenc. Mégis megvalósult modellként szolgáltak a korabeli magyar értelmiségnek. Jó néhányan akadtak, akik a közkultúrát is figyelemmel kísérték akár tudományos, gondoljunk Erdélyi János népdalköteteinek számtalan dunántúli beküldőjére, de akár üzleti szempontból is érdekelték lehettek, ahogyan a térség ponyva- és kalendáriumkiadói (Győr, Mosonmagyaróvár, Komárom stb.).

A *Doromb* hatodik kötetét kifejezetten a Dunántúlnak, illetve az ide kapcsolódó népek régebbi populáris irodalmának szenteltük. Természetesen csak néhány fő csapásra hívjuk fel a figyelmet, hiszen a térség gazdag közköltészete és folklórja még nagyobb terjedelemben is alig tárgyalható. Célunk inkább néhány egyértelmű kutatási terület meghatározása és az új eredmények közzététele, összegző szándék nélkül. A *Doromb* hagyományaihoz híven ezúttal sem tekintjük kizárólagosnak az irodalomtörténeti nézőpontot, hiszen a tanulmányok sokszor érintenek történelmi, néprajzi, zenetörténeti, valamint nyomdatörténeti kérdéseket is.

A Mátyás-emlékévben illő, hogy a nagy király kultuszáról szóló tanulmány nyissa a kötetet. Történeti szempontból ugyanis a legrégebbre Juhász Katalin tekint egy délszláv (szerb-horvát, macedón, bolgár) tréfás epikus ének kapcsán, amely egész legkésőbb a hódoltság utáni betelepítések nyomán egész Dél-Magyarországon ismertté vált, napjainkban is nagy slágernek számít a Balkánon. A Mátyás királyról és Dóczy Péterről, a korhely bánról szóló dal a XIX. század közepe óta jelen van a magyar műfordítói hagyományban is, mintegy bekapcsolva a délszláv dalocskát a magyar nemzeti mitológiába. Egyik hűséges *Doromb*-törzsszerzőnk, Voigt Vilmos egyik írása a költő Zrínyi Miklós folklórismeretéhez keres filológiai fogódzókat, jelezve, hogy a magyar irodalom ilyen típusú motívumvizsgálata elsősorban nemzetközi kitekintéssel hozhat konkrét eredményeket. Külső nézőpontból figyeli a magyarországi történelmet Andrew C. Rouse, aki a Buda visszavívása (1686) és a Villány melletti szársomlyói csata emlékét őrző, szatirikus angol ponyvadalok történetébe kalauzolja az olvasót.

A világi műfajok mellett a *Doromb* évek óta örömmel ad otthont a populáris vallásos kiadványok és kéziratok vizsgálatáról szóló tanulmányoknak. Annál inkább, mivel e források regionális összefüggései sem elhanyagolhatók. Medgyesy S. Norbert például Szent Kozma és Damján nyugat-magyarországi kultuszához gyűjtött értékes adatokat a két gyógyító szentről írt, csak e térségben ismert XVIII. századi népénekek kapcsán. Szintén állandó szerzőtársunk, Knapp Éva egy dunántúli vallásos nyomtatványcsoport, az egylapos imalapok történetét és néhány fontos kiadvány bibliográfiai leírását adja közre az 1770 és 1858 közti időszakból.

Az egyházi értelmiség már említett kultúraszervező munkásságát közvetve és közvetlenül is több tanulmány érinti. Révai Miklós többször meghirdetett *Magyar Költeményes Gyűjteménye* az 1780-as évek magyar irodalmi közéletében valóságos mágnesként szolgált, s alkalmat adott az ambiciózus piarista pap-tanárnak, hogy országos gyűjtőkört és levelező társaságot alakítson ki. Hegedüs Béla alapos elemzőként fordul Révai sajtóhirdetéseire felé, annak nyomait kutatva, vajon milyen irodalomelméleti érvek nyomán javasolta a tudós a népköltészet és a régiségek feltárását, közreadását. Bár a gyűjtőmozgalom Révai halála miatt és más okokból is eredmény nélkül ért véget, a felhalmozott források később mégis bázist jelentettek a következő nemzedéknek a megmenekült szövegek feldolgozásához. E mozgalomhoz tartozik Lochner János (1760 k.–1816) Duna-melléki katolikus pap, aki nemcsak maga verselt, hanem számtalan világi verskéziratot is összegyűjtött a XVIII. század végi dunántúli nemesi és diák közösségekből. Sorozatunk állandó szerzője, Perger Gyula a Győrben őrzött gazdag forrásanyagból ad ízelítőt jegyzetelt szövegközléseivel. Néhány évtizeddel későbbi portrét rajzol Voigt Vilmos egy csornai premontrei tanárról, Laky Demeterről, aki 1847-ben közreadta az első magyar nyelvű poétikatanakönyvet, benne többek között a friss népköltési kiadványok recepciójával.

A személyes kapcsolathálókhöz visszakanyarodva: Vaderna Gábor egy több évtizedes íróbarátság verses emlékeit, illetve egy közköltési idézettel kezdődő levéldokumentumot mutat be Sebestyén Gábor és Báthory Gábor, két egykori debreceni diák között. Sebestyén valódi grafomán és igen sokoldalú szerző, aki több tanújelét adta a közkultúra iránti nyitottságának, például ott találjuk Ruzitska Ignác *Magyar Nóták Veszprém Vármegyéből* (1823–1832) című, jelentős kottasorozatának támogatói közt is. E sorok írója szintén egy irodalmi levélsorozat háttérét fürkészi két (változó közelségű) barát, Berzsenyi Dániel és Döbrentei Gábor között. A költő 1828-ban készített kicsiny népdalkézirata sajnos sosem érte el eredeti célját: John Bowring angol nyelvű magyar népköltési antológiájához szánták hiteles szöveganyagnak.

A mosonmagyaróvári Czéh Sándor híres nyomdája egyházi és világi kiadványok tucatjait nyomtatta a reformkorban. A nála megjelent verses ponyvák tüzetes vizsgálatával Perger Gyula kísérletet tesz Czéh szerkesztői-kiadói programjának rekonstrukciójára, ezúttal is bő szövegközléssel. Ugyancsak az 1840-es évek két fontos pápai forrását, Kiss Dénes és Noszlopy Titus kéziratait vizsgálja Tari Lujza, aki az itt megörökített zenei anyag recens népzenei kapcsolatait és regionális sajátosságait is egyértelművé teszi.

A Dunántúlon lezajlott történelmi események közköltészeti visszhangjához több szerzőnk tárt fel értékes adalékokat. Rouse magyarországi csatákról szóló angol ponyváit már említettük. Mészáros Gábor az 1809. évi utolsó magyar nemesi felkelés somogyi epizódjaihoz, főként az ekkor kirobbant parasztlázadáshoz, valamint Pálóczi Horváth Ádám inszurgens indulóihoz mutat be új politi-

katörténeti összefüggéseket. Seres István 1848/49 folklór-mitológiáját ütközteti a levéltári és irodalmi adatokkal a szegedi betyárkirály, Rózsa Sándor vélt vagy valós dunántúli felbukkanása kapcsán.

Szemle rovatunkban két, közköltészeti szempontból is tanulságos kritikai kiadásról adunk hírt. Kilián István átfogó antológiája a karácsonyi ünnepkör magyarországi, többnyelvű dramatikus játékeit tartalmazza, Szendrey Júlia összes versei pedig Gyimesi Emese gondozásában láttak napvilágot, egyaránt gazdag jegyzetanyag kíséretében. Mindkét kötet rejtett értékre irányítja figyelmünket, s további kutatásra ösztönöz az érintett szövegtörzsek és a populáris hagyomány(ok) kölcsönhatásait illetően.

A *Doromb* hatodik kötete sem jöhetett volna létre régi és új szerzőink, illetve a Reciti Kiadó áldozatvállalásai nélkül. Reméljük, ez a gyümölcsöző együttműködés további kötetekben ölthet testet a jövőben, s a magyar tudományosság felőrlésének hétről hétre aggasztóbb jelei nem szegik kedvét egyikünknek sem. Szeretnénk folytatni ugyanis a sorozatot, párhuzamosan a közelmúltban megindult ponyvaszöveg-kiadásokkal (ReTextum) és egyéb források közzétételével. A sorozatszerkesztő ez úton mond köszönetet a közköltészet iránt érdeklődő szakmai közönségnek az eddigi munkánkra kapott visszajelzésekért, könyvtáros és levéltáros kollégáinknak pedig állandó és hatékony segítségükért. Köszönettel tartozunk a cikkek lektorainak, Szilágyi N. Zsuzsának a tördelés, a képszerkesztés és a borítótervezés munkálataiért, Szabó Dávidnak pedig az angol rezümék nyelvi egységesítéséért.

Csörsz Rumen István

